

Mühazirə №13

Mövzu: Feilin şəxssiz formaları: məsdər, feli sifət, feli bağlama

Plan:

13.1. Məsdər;

13.2. Feli sifət;

13.3. Feli bağlama.

13.1. Məsdər

Məsdər *hərəkətin adını* bildirir.

Məsdər feilin şəxssiz formalarından biri olub olub, işin ,hərəkətin adını bildirməklə feilləri isimlərə yaxınlaşdırır və feillərdə isim kimi işlənmə imkanları yaradır.

Feilin məsdər forması feil kökü və əsaslarına *-maq,-mək* şəkilçisi artırmaqla düzəlir. Məs.: O sanki istirahət *etməyə* ,xəyal və düşüncələrə *dalmağa* şirin söhbətlərə qulaq *asmağa* çağırırdı.(M.İ);Dünyada çinədanı dar *olmaqdan* pis şey yoxdur.(M.İ).

Məsdər feilin idarəedicilik,təsir,növ,inkarlıq xüsusiyyətləri ilə yanaşı,ismə aid xüsusiyyətlərə də malikdir.

Feilin bütün şəxslə və şəxssif formalarının əsasında durduğu üçün məsdərin idarəedicilik ,öz ətrafına söz toplama,tərkib yaratma imkanları vardır.Məs.:*Əvvəlki əzəməti,qüdrəti saxlamaq üçün* bundan əlverişli fürsət ola bilməz.(F.K)

Şəxslə feillər kimi məsdər də təsirli və təsirsiz olur.Məs.:O,Səkinəni *çağırmaq* istər kimi öskürdü.(M.İ);O özünü saxlayaraq qızın üzünə baxıb *gülümsəməklə* kifayətləndi.(M.İ)

Feil kökü və əsası məsdər şəkilçisindən əvvəl növ şəkilçisini də qəbul edir.Məs.:İki il bundan əvvəl Qəmərbanı oğlunu başqa cavanlar kimi at belinə *mindirməkdən* ötrü,qılınc *oynatdırmaqdan* ötrü əlac istədi.(Elçin)

Feil kökü və əsası məsdər şəkilçisindən əvvəl inkar şəkilçisini də qəbul edir.Məs.:Şah İsmayılın mərhəmətini qazanmaq,lakin öz taxtının sabahını Səfəvilərin qələbəsindən asılı *qoymamaq* üçün tədbirlər düşünürdü.(Elçin)

Məsdərdə ismin xüsusiyyətləri də güclüdür.İsmlər ad bildirdiyi kimi,məsdər də ad bildirir – hərəkətin adını bildirir,ismin suallarına (*nə? nəyi? nəyə? və s.*) cavab

verir.İsimlər kimi hallanır,mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir.Məs.:Üzü *dumanlanmağa* başlayan Rüstəm kişi bir söz demədi.(M.İ);Dostunu vaxtında xəbərdar *etməyi* özünə borc bildi.

İsmin əsas sintaktik vəzifəsi mübtədə və tamamlıq olduğu kimi,məsdərlər də cümlədə daha çox mübtədə və tamamlıq vəzifələrində işlənir.Məs.:*Yumşaq,üstü örtülü cavab vermək* də mümkün deyildi...(M.İ);*Səni qorumağı* bacarmasam,*yaşamaq* mənə haram olsun.(M.C)

Məsdər və məsdər tərkibləri *üçün,ötrü* qoşmaları ilə məqsəd zərfliyi vəzifəsində işlənir.Məs.:*Qaraş gələnləri qarşılamaq üçün* ayağa durdu.(M.İ)

13.2.Feli sifət

Feli sifət *əşyanın hərəkətlə bağlı əlamətini* bildirir.

Feillər bir sıra şəkilçiləri qəbul edərək,feillik xüsusiyyətlərini saxlamaqla yanaşı,sifətlərə yaxınlaşır,sifət xüsusiyyətləri də qazanır.

Feli sifət hər şeydən əvvəl feildir və sözlərin kökü hər bir şəraitdə feil olaraq qalır.

Feillər feli sifət şəkilçilərini qəbul etdikdən sonra təsrif olunmaq imkanlarını itirmiş olsa da,təsrif oluna bilir,təsrif əlamətlərindən başqa,şəxslı feillərdə müşahidə olunan bütün əlamətləri saxlamış olur.Həmin əlamətlər aşağıdakılardır:

1.Şəxslı feillər kimi,feli sifətlər də iş və hərəkət bildirir.Lakin feli sifətdə hərəkət əlamətlə qarışıq halda olur;

2.Şəxslı feillər kimi feli sifət də təsirli və ya təsirsiz olur;məs.:Lalə *bitməyən*,bulaq *axmayan*...(M.R);

3.Şəxslı feillər kimi feli sifət də feilin qrammatik mənə növünə görə dəyişir;məs.:*qaçan* (at) məlum n.;*görülmüş* (iş) *məchul* n.;*açılan* (gül) *qayıdış* n.;*görüşən* (adam) qarşılıq n.;*köçürtdüyüm* (yazı) icbar n. və s.;

4.Şəxslı feillər kimi,feli sifət də təsdiq və inkarda olur;məs.:Rüstəm kişi peşmançılığını *bildirəcək* adam deyildi...(M.İ);Onun şübhə dolu baxışlarını *görməyən* Maya kitabın harasında isə əl saxladı.(M.İ);

5.Feli sifət ida və yanaşma yolu ilə ətrafına söz toplamaqla *tərkib* əmələ gətirir;məs.:*Bayaqdan qonşu otaqda oturub ərinin nə deyəcəyini intizarla gözləyən* Mələk dərhal içəri keçdi.(İ.Ş);

6.Şəxslı feillərdə olduğu kimi,feli sifət zərflə də bağlı olur;məs.:*Sərin-sərin əsən* külək Nəğmə tutur kamança tək.(S.V);

7.Feli sifət şəkilçiləri zaman bildirmə baxımından fərqlənir və bu cəhətdən üç qrupa ayrılır:

a) keçmiş zaman məzmunlu feli sifətlər:

-miş,-miş,-muş,-müş şəkilçisi feillərə artırılaraq əşyanın keçmişdə kəsb etmiş olduğu hərəkətlə bağlı əlaməti bildirir;məs.:*kəsilmiş* ağac,*suvarılmış* sahə və s.

-dıq şəkilçisi təklidə işlənir,yalnız mənsubiyyət şəkilçiləri ilə birlikdə çıxış edir;məs.:*dediyim,dediyin,dediyi,dediyimiz,dediyiniz,dediyi (sözlər)* və s.

b) İndiki zaman məzmunlu feli sifətlər:

-an,-ən şəkilçisi əşyanın hərəkətlə bağlı əlamətinin danışılan vaxta,yəni indiki zamana aid olduğunu bildirir;məs.:Uzun Həsən ona sarı *gələn* ayğırı əldən buraxmadı.(F.K)

c) Gələcək zaman məzmunlu feli sifətlər:

-acaq,-əcək şəkilçisi hərəkətlə bağlı əlamətin gələcək zamana aid olduğunu bildirir,əşya bildirən bir sözü təyin edir;məs.:Məni *azad eləyəcək* bir məxluq var,elə bu yaxınlarda gələcək.(F.K)

-malı,-məli şəkilçili feli sifətlər də əşya bildirən sözdən əvvəl işlənir,əsas sintaktik vəzifəsi təyin,isimləşdikdə mübtəda,tamamlıq olur;məs.:Dünyanın müxtəlif ölkələrində *gedilməli,gəzilməli,baxılmalı* yerlər çoxdur,lakin imkan da yoxdur.

-ası,-əsi şəkilçisi:*yazılması məktub,görüləsi iş,deyiləsi* söz və s.

-ar,-ər şəkilçisi: *axar su,gülər üz* və s.

Feillər feli sifət əkilçilərini qəbul etdikdən sonra onlarda *sifətlərə məxsus xüsusiyyətlər* yaranmış olur.Feillərdə sifətlərə məxsus aşağıdakı xüsusiyyətlər yaranır:

1.Sifət kimi feli sifət də *necə?nə cür?hansı?* suallarına cavab verir,isimdən əvvəl işlənib ona aid olur:Təzə *əkilən tənəklər* ikinci il məhsul verərmiş.(M.İ);

2.Feli sifətin də əsas sintaktik vəzifəsi təyindir:O ,qurban getdi ki,şaxta vurmasın *Çiçəklənən* əməl baharımızı(M.R);

3.Feli sifətlər də substantivləşə bilir və bu zaman mübtəda,tamamlıq,xəbər vəzifələrində işlənir;məs.:*Bizi qardaş edən* bu məhəbbətdir.(M.İ);Axı *təqsiri olmayanı* niyə tutsunlar? (M.H).

13.3.Feli bağlama

Bir iş,hərəkəti başqa bir işlə,başqa bir hərəkətlə əlaqələndirənşəkilçilərə *feli bağlama şəkilçiləri,onların artırıldığı sözlərə feli bağlama* deyilir.

Dilimizdə bir sıra şəkilçilər var ki,feillərə artırılaraq həmin feili başqa bir feillə əlaqələndirir və bu yolla bir işi,hərəkəti başqa bir işlə bağlayır.Məs.:Bu sözləri *deyəndə* Əbilin gözlərindən sevinc *yağırdı*.(İ.Ə);Bəndalı indi yatdıqları otaqda *oturub* yoldaşı ilə çörək *yeyirdi*.(İ.Ə);Səhər tezdən mal fermasına *gedərkən* Telli arvad pis xəbər *söylədi*.(M.İ).

Feli bağlama cümlədə şəxslı,feli sifət,məsdər,hətta feli bağlama ilə əlaqələnə bilir.

Şəxslı feillə əlaqəsi:*Ayılarda* hansı dərədə olduğunu da *bilməyəcəksən*.(M.İ);

Məsdərlə əlaqəsi:Stəkanda buğlanan çaya *baxaraq fikirə getmək* başqa bir aləm idi.(M.İ);

Feli sifətlə əlaqəsi:Onun boynunu əli ilə *oxşaya-oxşaya oxuduğunu* gördülər.(İ.Ə);

Feli bağlamanın feli bağlama ilə əlaqəsi:Yoldaşları *yüyürüb* tufənglərini *götürəndə* Bəndalı qoymadı.(İ.Ə).

Feli bağlama da ikili xüsusiyyət daşıyan feil formasıdır.Feillər feli bağlama şəkilçiləri qəbul edərək öz əsas xüsusiyyətlərini saxlamaqla yanaşı,zərf xüsusiyyətləri də qazanır.

Feli bağlamanın feil xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1.Feli bağlama da iş,hal,hərəkət bildirir:Onlar ayaqlarının qarını *çırparaq* içəri girdilər.(İ.Ə);

2.Feli bağlama da idarə və yanaşma əlaqəsi ilə ətrafına söz toplayır:*Uzun həsən başını əyib alaçığa girəndə* yan-yana iki gözəl dayanmışdı.(F.K);

3.Feli bağlama da təsirli,təsirsiz olur:Novruzgülü,qarçıçəyi *çıxanda*,Ağ buludlar köynəklərin *sıxanda* Bizdən də bir yad eyləyən sağ olsun.(Ş);

4.Feli bağlama da növ şəkilçiləri qəbul edib dəyişir:*aldıqda – alındıqda – aldırıldıqda yazdıraraq – yazışaraq - yazılaraq görərək – görüşərək – görünərək* və s.

5.Feli bağlama da təsdiq və inkarda olur:Mən *şad olanda,deyib-güləndə,zarafat eləyəndə* görürəm bunların da kefi açılır.(İ.Ə);Pərşan yerində *otura bilməyərək* ayağa durdu. (M.İ).

Feli bağlama feilin adverbial forması olduğundan zərfin də xüsusiyyətlərini daşıyır.

Feli bağlamalarda zərflərə aid aşağıdakı xüsusiyyətlər olur:

1.Zərflər kimi,feli bağlama da şəxslı və şəxssız feillərə aid olur;məs.:Qaranlıqda bir atlı onlara *salam verib keçdi*.(İ.Ə);Şahlarla qız tövlələrə *baxıb çıxanda* Qartallı Dərənin evlərindən zərif işıqlar *gəlirdi*.(İ.Ə);

2.Zərflər kimi,feli bağlama da cümlədə tərz və zaman bildirərək *necə? nə zaman?* suallarına cavab verir;məs.:*Qapı bir daha döyüləndə* Sultanəli də qalxdı.(F.K);*Birinci dəfə kirpik qırpmadan* qızın gözlərinin içinə baxdı.(M.İ);

3. Zərflər kimi,feli bağlama və feli bağlama tərkıbləri də cümlədə zərflık vəzıfəsində - zaman,tərz və səbəb zərflıkləri vəzıfəsində işlənır.Məs.:*Bu dəfə gözünü açanda* başının üstündə gözəl bir sima gördü.(F.K);Dilavər oğlanların neçəsi *yaraqlanıb-yasaqlanıb* daha uzaq obalara at sürmüşdülər.(F.K);Hərdən *ona acığı tutub* deyındı də.

Dilimizdə feli bağlama şəkilçiləri zəngin olub,hal-vəziyyət,tərz,zaman,bəzən də səbəb bildirir.

Dilimizdə aşağıdakı feli bağlama şəkilçiləri işlənir:

-*ib,-ib,-ub,-üb* şəkilçisi daha çox tərz,bəzən də zaman zərfliyinin ifadəsinə xidmət edir;məs.:

Tərz zərfliyi vəzifəsində:Gördüm Qasım əmi *bir daş üstündə əyləşib* deyir.(Ə.H)

Zaman zərfliyi vəzifəsində:Maya *tünd ətri otağı bürümüş ağ nərgiz dəstəsini alıb* sevinclə təşəkkür etdi.(M.İ)

Səbəb zərfliyi vəzifəsində:Əhməd bəy *bundan da diltəng olub* altı-yeddi sənə evdən çıxmadı.(Ə.H)

-*araq,-ərək* şəkilçisi aid olduğu feildəki işin,hərəkətin nə tərzdə,hansı vəziyyətdə, necə icra olunduğunu bildirir və cümlədə əksərən tərz zərfliyi vəzifəsində işlənir.Məs.:Qətibə *nazlanaraq* sual verdi.(O);*Çallaşmış başını qaldıraraq* lal-dinməz oturmuşdur.(M.İ).

-*ib* və -*araq* şəkilçili feli bağlamalar mənə və vəzifəcə yaxın olub sinonim kimi işlənirlər.Hamı dinməz-söyləməz *dayanaraq (dayanıb)* başçılarının əmrini gözləyirdi. (M.H)

-*dıqda,-dikdə,-duqda,-dükdə* şəkilçisi əsas feildəki işin başlanma anını göstərir. Cümlədə daha çox zaman zərfliyi vəzifəsində işlənir.Məs.:*Rayon mərkəzinə çatdıqda* Adil düşüb öz idarəsinə getdi.(İ.Ə)

-*anda, -əndə* şəkilçisi ilə düzələn feli bağlamaların ifadə etdiyi iş şəxslə feildəki işin zamanını, başlanma vaxtını göstərir və cümlədə zaman zərfliyi vəzifəsində işlənir; məs.: *Həyatə çatanda* karvan adamları yükləri yerbəyer eləməyə başladılar. (F.K)

-*dıqca, -dikcə, -duqca, -dükcə* şəkilçisi ilə düzələn feli bağlamaların ifadə etdiyi iş və hərəkət şəxslə feildəki işin davam etmə müddətini göstərir. Cümlədə zaman zərfliyi vəzifəsində işlənir. Məs.: *Dərələr yuxarı qalxdıqca* bir yerdə düyünlənirdi. (F.K)

-*ınca, -incə, -unca, -üncə* şəkilçisi ilə düzələn feli bağlamalar əsas feildəki işin davam etmə müddətini göstərir. Cümlədə zaman zərfliyi vəzifəsində işlənir. Məs.: *Səməd yaxında güllə səsi eşidincə* yerə yatdı.

-*madan, -mədən* şəkilçisi əsas feildəki işin davam etmə müddətini göstərir. Daha çox tərz bildirir. Məs.: *Kələntər lələşə yaxınlaşmadan* otağın ortasında dayandı. (M.İ)

-*caq, -cək* şəkilçisi ilə düzələn feli bağlamaların ifadə etdiyi işin icrası təzəcə başladığı vaxt şəxslə feildəki iş başlanır və bu şəkilçili feli bağlama və tərkibi cümlədə zaman zərfliyi vəzifəsində işlənir. Məs.: *Qəlbim alışırdı beldəki patronunu görcək*. (S.V)

-*alı, -əli* şəkilçisi ilə düzələn feli bağlamalar şəxslə feildəki işin çıxış, başlanğıc zamanını bildirir və cümlədə zaman zərfliyi vəzifəsində işlənir. Məs.: *Qəmbərbanu bu yaz gələli* Mahmudun çöllərə, dağlara gəzintiyə çıxmasına da sevinmişdi. (Elçin)

-*a-a, ə-ə* şəkilçisi şəxslə feildəki işlə eyni vaxtda baş verən işi bildirir. Məs.: *Onlar yalvara-yalvara, dua oxuya-oxuya* qalxdılar. (F.K)

-*ar-maz, -ər-məz* şəkilçisi ilə düzələn feli bağlamadakı iş əsas feildəki işin başlanma anını göstərir. Feli bağlama zaman zərfliyi vəzifəsində işlənir. Məs.: *Hava işıqlaşar-ışıqlaşmaz* yola düşmüşdülər. (F.K)

-*miş, -miş, -muş, -müş* şəkilçisi ilə düzələn feli bağlama və onun yaratdığı tərkib cümlənin zaman və tərz zərfliyi vəzifəsində işlənir.

Zaman zərfliyi vəzifəsində: *Kövşənə atmamış* dəmir tikanlığa düşdü. (F.K)

Tərz zərfliyi vəzifəsində: *Neçə dəfədir, xərəcə vermədən* ötürdün. (F.K)

Ədəbiyyat

1. Q. Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, 2014

2. M. Hüseyinzadə. Müasir Azərbaycan dili. (Morfologiya). III hissə. Bakı, 2007